

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В УЧНІВСЬКІЙ МОЛОДІ

Анотація: вирішення шляхів формування культури життєвого самовизначення в учнівській та студентській молоді – першочергове завдання державної освітньо-соціальної політики. У статті розглядається науково-теоретичний аналіз досліджуваного питання.

Annotation: establishing the ways of forming the culture of pupils and students' vital self-determination is one of the main tasks of the state social and educational policy. In accordance with the problem the article highlights the scientific-theoretical analysis of the researched question. Some tendencies of deciding the problem are suggested on the basis of questioning.

Мета: розкрити основні складові культури життєвого самовизначення особистості, роль позитивного ціннісно емоційного ставлення до світу, до себе; показати напрями формування життєвої позиції молоді людини, оскільки, знаючи ціннісні орієнтації старшокласника, можна передбачати його майбутню громадянську позицію, життєву долю.

Ключові слова: культура життєвого самовизначення особистості, ціннісні орієнтації, життєві тенденції та життєві уміння, життєва позиція особистості.

Актуальність проблеми. Основою культури життєвого самовизначення особистості, на думку психологів, педагогів, є формування ціннісного ставлення до світу, суспільства, держави, інших людей, природи, мистецтва, самої себе. Сучасна ситуація, що склалася в українському суспільстві, свідчить: поряд із політичними, економічними, національними й іншими гостро постала проблема виховання творчої, ініціативної, гуманної, культурної, інтелектуальної людини, котра усвідомлює свої чесноти і вади, здібності, думки, почуття, бажання, тобто людини, котра вміє пізнати матеріальне, духовно-моральне і соціальне “Я”.

Особистість завжди перебуває і діє в рамках певної культури, одночасно є об'єктом культурного впливу та суб'єктом, творцем цінностей [1]. Це цілком природно, бо кожна епоха породжує свої цінності, світоглядні орієнтири.

Таким чином цінності складають суттєвий елемент соціального замовлення в освіті. Які вартості того чи іншого суспільства, таким і є характер виховання. Цінності – головний системоформувальний чинник у побудові виховного процесу.

Зміст поняття “цінність” більшість учених трактує через виділення характеристик, властивих так чи інакше суспільній свідомості: значущість, нормативність, корисність, необхідність, доцільність. З одного боку, вони пов’язані з предметами, явищами, їхніми властивостями, способами задоволення визначених потреб суспільства, людини, а з іншого – цінність виступає як судження людиною, суспільством, пов’язане з оцінкою предмета, явища, що існують.

Цінності притаманні людині не від природи, не просто так, а тому, що вона є об’єктом, носієм орієнтирів певних соціальних відносин. Здійснюють роль повсякденних орієнтирів у предметній і соціальній дійсності, визначають різноманітне практичне ставлення людини до навколишніх предметів і явищ. До цінностей суспільства належать позитивно значимі явища і властивості, що пов’язані з соціальним прогресом. Постійними на різних етапах розвитку людського суспільства є такі вартості, як життя, здоров’я, любов, освіта, праця, творчість, краса тощо. Вони несуть у собі гуманістичне начало, тому витримали перевірку світової історії на практиці.

У щоденному житті людина проявляє себе у виборі через ситуативну поведінку, яка визначається обставинами (ситуативний простір); соціальну дію, що детермінується локальною (ситуативною) метою (соціальний простір); рефлексію власної діяльності, яка залежить від культурної традиції середовища (культурний простір) і як релаксацію буття – рух у вічних цінностях і питаннях (екзистенційний простір) [2]. Фундаментальною потребою людини є намагання усвідомити та зреалізувати суть життя. Для збереження душевної рівноваги їй потрібна мета, яку вважає високою, гордість за те, що трудиться задля її здійснення. Відсутність смислу породжує стан, який В. Франкл назвав “екзистенціальним вакуумом”, що зумовлює так звані “екзистенційні неврози” [3, 80].

Соціалізація особистості – процес її становлення на основі засвоєння цінностей, норм, настанов, зразків поведінки, притаманних певному суспільству, соціальній спільності. Стійке ціннісне ставлення – важлива умова гармонійного та всебічного розвитку особистості, гарант її життєздатності, тобто, оперуючи поняттям “ціннісне ставлення”, ми

розуміємо під ним активне особистісне ставлення дитини до різних сфер життєдіяльності – Природи, Культури, Людей. У ціннісному підході як формі свідомості спостерігається вибіркоче ставлення особистості, що зростає, до навколишнього середовища. Це свідчить про те, які саме цінності мають особистісне значення.

Над проблемами ціннісно орієнтованого виховання на сучасному етапі працюють М. Боришевський, І. Бех, О. Вишневський, Ю. Завалевський, І. Зязюн, Т. Кравченко та інші. Зазначені автори розкривають роль соціалізації, духовних, моральних, естетичних цінностей у розвитку особистості.

Цінності – це не тільки предмети, явища та їх властивості, що потрібні людям і окремій особистості як засоби задоволення їхніх потреб, а також ідеї та спонукання у вигляді норми та ідеалу. Вони є предметом визнання й віри. За допомогою поняття “цінності” визначають оцінку людиною об’єктивних якостей і чеснот. У певному сенсі вони репрезентують стан духовності людини та суспільства.

Цінності – це перевага певних смислів і побудованих на цій основі способів поведінки. Розмірковуючи про цінності, людина не лише спостерігає дійсність, а й активно на неї впливає. Коли особистість сприймає ідею цінності, налаштовується на практичну діяльність, відповідно мотивує власну поведінку. Цінність стає рушійною силою, починає регулювати діяльність людини.

Зміст нашого самообразу пов’язаний переважно зі ставленням до самого себе, оточуючого світу. Існування органічного зв’язку між ставленням до Себе як цінності і до об’єктивних цінностей – Природи, Культури, Людей – найважливіший момент для розуміння ефективних умов формування життєвого самовизначення. Будь-який бік реального життя, який безпосередньо торкається процесу становлення “Я”, втрачає свою нейтральність, стає емоційно забарвленим, важливим для особистості, цінним для неї. В основі цього явища лежить дія механізму переживань, а переживання, пов’язані з образом “Я”, – основа формування певних переконань. Образ “Я” – це та цінність, яка допомагає сприймати й оцінювати все інше. Наприклад, якщо гуманні переживання зафіксувалися в образі “Я”, переросли в настанови для себе, то вони вплинуть на наше ставлення до навколишнього: явищ природи, матеріальних результатів людської праці, мистецьких творів, учинків дорослих й однолітків.

Процес формування ціннісних орієнтацій – важлива складова системи виховання. По-перше, ціннісні орієнтації складають основу формування світогляду, громадянської позиції, а тому значно впливають на процес її соціалізації, і, по-друге, ціннісні орієнтації виражають інтереси та потреби особистості, які згодом стають внутрішніми мотивами її поведінки.

Засвоєння ціннісних орієнтацій в учнівській молоді відбувається на трьох рівнях: залучення до навчально-пізнавальної, репродуктивної та творчої діяльності в процесі спілкування та формування самосвідомості.

Система ціннісних орієнтацій підростаючої особистості складається в результаті виконання певних ролей, набуття статусу в різних соціальних інститутах у процесі гри, учіння, дозвілля, читання книг, під впливом засобів масової інформації, відвідування культурно-розважальних заходів, спілкування з близькими, товаришами тощо. Тому в світлі аксіології виховання важливим є:

дослідження особливостей, змісту, характеру дитячих потреб та системи цінностей, на які орієнтується молодь у сучасних умовах, а відтак – з'ясування закономірностей виникнення, розвитку й функціонування їхніх ціннісних орієнтацій на кожному з вікових періодів, зокрема, у сферах учіння, спілкування в сім'ї, колективі, навколишньому середовищі з метою формування в них громадянського, професійного і життєвого самовизначення;

виявлення того, як учень усвідомлює і засвоює цінності, норми, оцінки, правила, принципи, як ставиться до них, яку позицію стосовно них займає, як вони впливають на самовизначення особистості;

виявлення впливу соціальних умов неорганізованого середовища на становлення і розвиток його особистості, прогнозування його поведінки в конкретних умовах і ситуаціях.

Про рівень сформованості в учнівській молоді ціннісних орієнтацій та вихованості особистості можна судити з висловлювань і міркувань про себе, товаришів, інших людей, різноманітних питань етики і моралі, безпосередньої поведінки та діяльності в різних ситуаціях. Так, ціннісне ставлення як одна із сфер моральності передбачає саморегуляцію, здатність особистості, котра зростає, не копіювати норму, а свідомо ставитися до неї, що вимагає вибору рішення на основі особистої відповідальності.

У вирішенні проблеми формування ціннісних орієнтацій учнівської молоді слід зазначити два взаємопов'язаних процеси: процес засвоєння і

набуття особистістю соціального досвіду; формування необхідних знань, умінь та навичок з відродження цінного, що накопичило людство в морально-естетичних і соціально-економічних сферах діяльності.

На шляху реалізації особистісно ціннісного підходу до виховання дітей в діяльності педагогу необхідно:

приділяти увагу розвитку (саморозвитку) потенційних можливостей вихованців, визначивши “зону найближчого розвитку” кожної дитини;

коригувати орієнтацію з культури корисності на культуру чеснот, що орієнтує на цінність людської особистості незалежно від її функціональної діяльності;

забезпечити пріоритет індивідуальному підходу, який передбачає реальний облік ситуацій індивідуального розвитку дитини, здібностей, досвіду, спрямованості, рис характеру, самооцінки, рівня амбітності, соціальної компетентності тощо;

переакцентувати увагу з часткового, порційного підходу до розвитку зростаючої індивідуальності на комплексний, цілісний, системний підхід, що розглядає дитину як суб'єкт власної життєдіяльності, що має такі основні сфери – “Суспільство і держава”, “Природа”, “Праця”, “Культура”, “Інші люди”, “Я Сам”;

зосередити зусилля на емоційному розвитку особистості; її основні завдання пов'язати з вихованням чутливості, умінням розрізняти емоційний стан людей, адекватно на них реагувати; з розумінням ставитись до конкретної життєвої ситуації, емоційного стану тих, хто оточує; виховувати елементи співчуття, поваги до інших; розвивати вміння регулювати власну емоційну поведінку; попереджувати страхи, фобії, депресії, неврологічні прояви; забезпечувати емоційний комфорт (спокій, захищеність, упевненість, довіру), розвивати почуття гумору, розсудливе ставлення до невдач тощо;

спрямувати виховну роботу на соціальний розвиток учня – формування його соціальної компетентності, політінформованості, розуміння суті питань, пов'язаних з функціонуванням у людському оточенні. Соціальна компетентність передбачає не лише наявність знань, навичок, а й соціальних здібностей, певного досвіду. До соціальних здібностей слід віднести активність, перцепцію, уявлення; здатність налагоджувати стосунки в соціальній сфері; комунікативні здібності, бажання співробітничати; лідерство, яке зачіпає інтереси інших; усвідомлення власних прав і

обов'язків; наполегливість у досягненні мети; здатність адекватно оцінювати ризик; доброзичливе ставлення до людей. Соціальна компетентність тісно пов'язана з “Я-концепцією”, самоповагою особистості, відчуттям нею власної значущості для інших людей;

розширити, систематизувати, конкретизувати, поглибити систему уявлень дітей про власне “Я”, адекватно оцінювати свої досягнення й помилки, орієнтуватися у власних чеснотах і вадах; сприяти формуванню у вихованців адекватної і реалістичної “Я-концепції”, у якій домінує позитивний компонент – це необхідно, бо існує тісний зв'язок між негативною “Я-концепцією” особистості та недостатньою реалізацією нею своїх потенційних можливостей.

Культура життєвого самовизначення у молоді формується завдяки ідеї натхнення через суб'єкт-суб'єктну взаємодію між учителями й учнями у процесі групової діяльності, що ініціює духовну енергію, стимулює максимальне вираження її “Я”, “тут і тепер”, “у цьому житті”, “у даний момент творчої діяльності”. Ідеями виступають соціально-культурні та національні цінності, оскільки складають зміст основних сфер життєдіяльності й самовизначення дитини: патріотизм, національна самосвідомість, правосвідомість, екологічна свідомість, естетичні почуття, дії і вчинки, добро, щастя, милосердя, дружба, любов, істина, краса, творчість, соціальна значущість праці, потреба в трудовій активності, працелюбність, здоровий спосіб життя тощо. Завдяки цьому формується власна життєва позиція, світогляд, ставлення до себе, навколишнього світу, з'являється здатність розуміти себе, інших, суспільні процеси, уміння ставити собі завдання й діяти відповідно до виробленої стратегії.

На нашу думку, важливим моментом у роботі з молоддю є проведення практичних заходів за напрямками діяльності, спрямованих на формування у них позитивного емоційно-ціннісного ставлення до себе й світу; орієнтація на усвідомлення особистістю таких категорій, як Істина, Добро, Краса, Правда; рівноцінне засвоєння у процесі життєдіяльності всіх сфер життєдіяльності – “Суспільство і держава”, “Природа”, “Праця”, “Культура”, “Інші люди”, “Я Сам” (гармонійне поєднання відомостей про кожну з них сприятиме становленню соціальної компетентності особистості, її гармонійному і різнобічному розвитку).

Особливе місце належить індивідуалізації виховної роботи, урахуванню природних особливостей (темпераменту, здібностей, спрямованості), життєвих обставин.

Цілісним результатом виховання особистості виступає життєва позиція “Я – у світі”, яку можна охарактеризувати за:

формою (активна – пасивна);

змістом (моральна – неморальна);

спрямованістю (індивідуалістична – колективістична, матеріалістична – духовна);

характером (самостійна – залежна, послідовна – суперечлива, ортодоксальна гнучка);

модальністю (позитивна, створювальна – негативна, руйнівна) тощо.

Як свідчить досвід виховної роботи в нашій державі, створити нову ціннісно світоглядну систему, особливо національно-духовні орієнтири – складний, тривалий, творчий і довгий процес.

Педагог В. Сухомлинський писав, що слід уміти відчувати поряд із собою людину, розуміти її душу, думати і відчувати, як вчинки можуть відбитися на душевному стані іншої людини, бути добрими і чутливими, допомагати в біді, не робити зла, а отже, духовна діяльність – це активні зусилля особистості для того, щоб наші політичні, моральні, естетичні ідеї, погляди, переконання, ідеали стали її багатством, внутрішніми цінностями; духовна діяльність – це відбиток суспільних відносин, включаючи працю у внутрішньому світі особи, її пристрастях, устремліннях, бажаннях [4, 145–154].

За В. Сухомлинським, будь-який успіх не може виникнути на порожньому місці, його необхідно довго та терпеливо готувати; людині потрібна установка на завтрашню радість.

Сучасний вихователь має створити сприятливі умови для формування в молодій особистості набору необхідних для її повноцінного буття життєвих тенденцій та вмінь. До основних життєвих тенденцій належать:

- прагнення дитини до самореалізації, актуалізації своїх сутнісних сил (фізичних психічних, соціально-моральних), успіху, радості власної спроможності; вміння бачити вихід із невдачі, долати труднощі на шляху до мети, не боятися помилитися; приймати себе такою, якою вона є, усвідомлювати динаміку своїх змін, довіряти власним можливостям, володіти позитивною життєвою перспективою;

- здатність особистості до саморозвитку незалежно від керівництва й допомоги інших, творчої ініціативи, креативності; відчуття самодостатності; уміння розпоряджатися собою на власний розсуд, здійснити самостійний вибір, прийняти власне рішення, узяти на себе відповідальність за нього, реалістично оцінювати свої можливості, співвідносити їх із домаганнями, здійснювати самоконтроль та саморегуляцію власної поведінки;

- турбота про збереження фізичного і психічного здоров'я, емоційний стан, психологічний комфорт, соціальний статус; уміння уникати стресових ситуацій, негативних впливів зовнішнього середовища, руйнівних для здоров'я чинників; здатність до самопідтримки, самопомоги, відстоювання власної гідності.

Збалансованість прагнень молодій людині до самореалізації, саморозвитку та самозбереження виступає важливою передумовою її повноцінного життя, запорукою життєздатності та оптимістичного самопочуття.

Із цими тенденціями нерозривно пов'язані життєві уміння, виховання яких є чи не головним завданням сучасної школи. До основних умінь відносять:

орієнтування в довкіллі та власному "Я", виділення головного – другорядного, безпечного – небезпечного, авторитетного – незначного, комфортного – дискомфортного; визначення доцільного напрямку та характеру своєї поведінки, прогнозування ймовірних наслідків для себе та інших, розуміння основних характеристик природного, предметного і соціального оточення;

приспосовування до нових, часто не схожих і навіть протилежних попереднім, умов життя (порівнювати нове зі звичним, знаходити в новому позитивне, брати до уваги нові вимоги і норми, керуватися ними у своїй діяльності, зважати на існування відмінних від власного погляду цінностей; використовувати наявні в особистому досвіді знання, уміння, навички, набувати необхідної вправності, виявляти гнучкість);

конструктивний вплив на довкілля та себе самого (бути активним суб'єктом життєдіяльності, не задовольнятися пасивною роллю стороннього спостерігача та споживача активності інших об'єктів; не розчинятися в соціальній групі, не втрачати власного особистісного начала, поступатися своїми інтересами лише в разі об'єктивної необхідності та свідомого прийняття морального рішення, а не під тиском авторитету інших; оволодівати

мистецтвом та наукою діалогу, попередження та виходу з конфліктних ситуацій).

Баланс орієнтовних, пристосувальних та конструктивних умінь сприятиме формуванню у школярів свідомого ставлення до життя, спонукатиме до роздумів про його сенс, вироблятиме систему ціннісних орієнтацій, виступатиме умовою формування активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції.

Отже, кажучи про сучасну модель виховання, варто опікуватися тим, щоб вона забезпечувала гармонійне поєднання інтересів держави та особистості, орієнтувала на таку соціалізацію особистості, яка залишає їй право і можливість на збереження, реалізацію і розвиток своєї індивідуальності.

Спробуємо подивитися на “випускника школи” в контексті даної проблеми. Якою мала би бути молода людина? Гармонійно розвиненою (фізично, психологічно та соціально); мала цілісну наукову картину світу та демократичний світогляд; свідомо ставилася до життя та необхідності “відпрацьовувати” свій потенціал; розвинена потреба творчо реалізуватися в житті; володіла навичками практичного життя, почувалася вправною, гнучкою, готовою навчатися й самовдосконалюватися “упродовж життя”; характеризувалася високою культурою. Це сутнісні характеристики, до яких можна додати й інші.

У ставленні до дитини педагог виконує роль “архітектора”, який у процесі співробітництва з нею допомагає знайти індивідуальний спосіб життя, власне місце в сучасному мінливому світі. Кожен керівник і член педагогічного колективу повинні дбати, щоб їхня система цінностей стала кращим зразком для наслідування вихованцями.

Таким чином навчальний заклад покликаний формувати систему ціннісних орієнтацій, прагнень, що характеризує загальний світогляд, життєве кредо педагогічного колективу, і яку можна назвати філософією школи. Досвід показує, що в престижному навчальному закладі потрібно не тільки публічно декларувати системи цінностей, а й працювати з ними впродовж усіх років життєдіяльності: від сприйняття, усвідомлення – до звички, органічного зрощування з особистою філософією кожного педагога й учня, бо тільки тоді можна сприйняти ці цінності, зробити їх своїми.

Складні процеси, які відбуваються в нашому житті приводять до змін у системі цінностей, але кожен народ, нація має свою систему виховання, яка є базовою. Система нашого національного виховання спрямована на збереження генетичного коду рідного народу, його мови, набуття молодим

поколінням соціального досвіду, осмислення моральних та культурних цінностей, вивчення історії, традицій та звичаїв, обрядів, символіки, прищеплення обов'язку відповідальності перед своєю нацією, тобто виховання такої людини, якій притаманні високий рівень культури, національної свідомості, відчуття патріотизму.

Слід зазначити також, що однією з головних умов формування культури життєвого самовизначення особистості є сім'я. Створити її можна тільки на основі духовної єдності. Адже поняття “виховання” означає перебування людини в певних сприятливих, спеціально організованих і безпечних для її життя, здоров'я й морального розвитку умовах. Під керівництвом та з допомогою батьків дитина пізнає навколишній світ у всіх його багатогранних проявах: тут проходить її громадське становлення, формується світогляд, розвиваються творчі здібності та естетичні смаки. Характерною особливістю виховного впливу сім'ї на дітей є його постійність. Важливе виховне значення має характер взаємовідносин.

Науково-теоретичний аналіз дослідження свідчить, що проблема формування культури життєвого самовизначення особистості є однією з найважливіших. Наше дослідження не вичерпує відповідей на всі запитання, тому потребує уваги вчителів-практиків та науковців у вирішенні всіх аспектів досліджуваної проблеми, розробки методик її застосування та реалізації на практиці умов формування ціннісних орієнтацій в учнівської та студентської молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. С л а с т е н и н В. А., Ч и ж и к о в а Г. И. Введение в педагогическую аксиологию: Учеб. пособ. для студ. высш. пед. учебн. заведений. – М.: Академія, 2003. – 192 с.
2. Новая философская энциклопедия: В 4 т. – Москва: Мысль, 2001. – Т. 2. – 635 с.
3. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.-метод. посібник / Ред. рада: В. М. Д о н і й, Г. М. Н е с с е н, Л. В. С о х а н ь, І. Г. Є р м а к о в та ін. – К., 1996. – 792 с.
4. С у х о м л и н с ь к и й В. О. Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 4.